

Az irodalmi és a nyelvi műveltség szószólója

Szeli István életének kilencvenedik évfordulójára, tisztelettel

Mivel lehetne mással tiszteletemet leróni és hosszú életet kívánni a hosszú életű tanárnak, irodalom- és nyelvtudósnak, mint emlékezetes előadásainak, sokszor forgatott és idézett könyveinek felemlítésével. Bár vannak emlékeim Szeli István előadásairól akár az irodalomelmélet, akár az irodalomtörténet tárgyköréből, és kézügyemben vannak a könyvei is, mégsem ezt teszem. Illetve csak részben teszem ezt, mert nem ejtek szót nevezetes Hajnóczy-monográfiájáról, egymást követő tanulmányköteteiről a nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom tárgyköréből, a magyar kultúra útjairól a régi országban, a peremkultúra élettanáról, de szülővárosának, Zentának múltját, az egykori híres zentaiakat felidéző írásairól, a most éppen száztíz éves Majtényi Mihály zentai éveiről sem. Két, már-már elfeledett könyvénél állapodik meg, az egyik tankönyv, a másik egy korabeli észrevételeket ért nyelvemlék előadás alapgondolatainak bővebb kifejtése. Az első *Bevezetés az irodalomelméletbe* címen jelent meg a távoli 1955. esztendőben az akkori noviszádi – akkor így írták – Testvériség-Egység Könyvkiadóvállalat gondozásában, és alcíme szerint Kézikönyv a gimnázium felső osztályai számára. Hogy Szeli István a szerzője a könyvnek, csak a belső oldalak egyikén olvasható el: „A gimnázium ötödik osztályának programja alapján összeállította: Szeli István.” A könyv bevezetésében szerzője némi visszafogottsággal azt mondja „Itt csak bizonyos tartalmi vagy formai sajátosságokkal foglalkozhatunk, amelyek az irodalmi alkotásokat általában, vagy fejlődésüknek egyes szakaszaiban jellemeznek.” Gondoljuk meg, 1955-ben még alig múlt el, és ha el is múlt, kritikákban, irodalmi vitákban még jelen van és működőképes az irodalmat egyszerűen felépítménynek értő irodalomszemlélet, ami tiltja a „sajátosságok”, főként a „formai sajátosságok” emlegetését, és az irodalmat a társadalmi

valóság visszatükröződésének veszi... 1955-ben Szeli István az irodalom tartalmi és formai sajátosságaira tereli a tanulók, terelhetette az akkori tanárok figyelmét is. Majd így folytatja ugyanott: „Az irodalomelméletből nem törvényeket és szabályokat ismerünk meg, amelyek alapján az írók és költők alkotnak, hanem magukból a művekből állapítjuk meg a műalkotások formai jellegzetességeit és tartalmi sajátosságait. Hogy ezt megtehesük, foglalkoznunk kell az irodalmi művek megjelenési formáival, nyelvi és stílusbeli sajátosságaival, az írónak és művének társadalmi szerepével, stb.” A tankönyv szerzője az író és műve társadalmi szerepét nem az első helyen, hanem a „stb.” előtt említi, amiből nem nehéz rájönni, hogy könyve nem erre helyezi a hangsúlyt, hanem a megjelenési formákra, a nyelvi és stílusbeli sajátosságokra. Ezért nyújt a könyv első fejezete műfajelméleti és -történeti alapvetést. Az íróról, az irodalmi műről és az olvasóról beszél, a forma és a tartalom összefüggéseiről, majd sorra veszi az epikai, a lírai és a drámai költészet műfajait, mindegyiknek bő példatárral történeti és formai jellegzetességeit adja elő, hogy végül a szépirodalom és a tudomány határvidékére vezesse el olvasóját, az esszéig és a tanulmányig. Ezután következik a könyv stilisztikai fejezete, amelyben szerzője megkülönbözteti a szépirodalom stílusát a mindennapi beszéd stílusától, s erre is azért van szüksége, hogy hangsúlyozza, az irodalom az életről beszél ugyan, de az író az életet nem mutathatja be „egészen úgy, amilyen az a valóságban”, ezért fordul a stilisztika eszköztárához, úgymint – Szeli szerint – a szókincshez, a mondatok szerkezetéhez, figyelembe veszi az író kifejezéseit, hasonlatait, alakjainak beszéltetését. S ha mindekre odafigyelünk, mondja a tankönyv szerzője, akkor művei stílusának közös jegyeiből felismerhetjük az írókat. „Ehhez azonban – zárja le a bekezdést – gyakorlottság, megfigyelőkészség és irodalmi műveltség kell.” Hát ezért időztem el Szeli István tankönyvének tartalmi ismertetésénél, hogy hangsúlyozhassam, a *Bevezetés az irodalomelméletbe* az „irodalmi műveltséget” alapozza meg, vagyis nem a minél teljesebb tárgyi ismeretek elsajátítására készíti a tanulót, még csak nem is egyik napról a másikra könnyen feledhető adathalmazt igyekszik nyújtani, hanem az irodalomra, azaz az irodalmi alkotás befogadására készíti fel olvasóját. A tankönyv egészében azt hangsúlyozza, hogy az irodalom befogadása nem lehetséges „irodalmi műveltség” nélkül, mert éppen az irodalmi műveltség nyomán ismerhetők fel azok a tartalmi és formai sajátosságok, azok a nyelvi és stilisztikai jellegzetességek, amelyek alapján különbséget teszünk irodalmi és nem irodalmi szövegek között, meg amelyek alapján ítélünk is az irodalmi művekről. Nem állítom, hogy Szeli István 1955-ben befogadás-elméleti szempontok szerint írta meg a tankönyvet, azt azonban állítom, hogy széles körű irodalomismeretei alapján jutott el az irodalmi

kultúra nélkülözhetetlen szerepének felismeréséig a megértésben, ami a könyvben kifejtett irodalomszemlélet egyik alapja, részint pedig mostanáig követhető irodalomoktatási szempont... Ezzel egészében összhangban van az, hogy a könyv következő fejezetében verstani alapismereteket nyújt, hiszen a verstan sem arra való, hogy szabályokkal kösse meg az író kezét, ellenkezőleg, arra van, hogy lehetőséget nyújtson élmények, gondolatok, hangulatok közlésére, ami azt jelenti, hogy a befogadás alapját képező irodalmi műveltség nem lehet meg alapvető verstani ismeretek nélkül sem. A vers verstani sajátosságain át is vezet út a vers megértése felé... A könyv záró fejezete a népköltészet jellegzetességeit írja körül; beszél a nép lírai és epikai költészetéről, majd pedig az „irodalmi népiességről”, végül pedig a „népköltészeti gyűjtésről”. Nem tudom, mennyiben kötődött Szeli István a tankönyv írása során az akkor éppen érvényben levő iskolai programhoz, minden bizonnyal kötődnie kellett hozzá, ha nem is túl szorosan és nem is szó szerint, de hogy kilépett ezekből a kötöttségekből, és jó irányba lépett ki, az mindenképpen felismerhető a könyv mostani olvasása alapján. Az iskolai programok mulandók, velük együtt az alapjuk szerint készült taneszközök, tankönyvek is. Vannak azonban kivételek. Ilyen kivétel Szeli István irodalomelméleti gimnáziumi tankönyve. És éppen azért, mert kivétel, tartósabb értékű lehetett más hasonló tankönyvnel. S talán azt is feltételezni lehet, hogy éppen ez a tankönyv hathatott az ötvenes évek második felében fellépő irodalmi nemzedék irodalmi műveltségére és irodalmi tájékozódására. Valamit megalapozhatott ez a tankönyv, ezért kell ma is szóba hozni. S azt is feltételezni lehet, hogy a tankönyv irodalomszemléletének köze volt a majd később kiadásra kerülő, Bori Imrével közösen írott és szerkesztett, középiskolai irodalmi tankönyvekhez és olvasókönyvekhez. Abban mindenképpen, hogy azoknak célja is az irodalmi műveltség megalapozása volt, és ebben, miként tette azt Szeli István az irodalomelméleti tankönyvben, a szerzők arra törekedtek, hogy magukból a művekből, a művek befogadásából és ismeretéből állapítsanak meg a műre érvényes és a művet megkülönböztető „formai jellegzetességeket” és „tartalmi sajátosságokat”...

Elmondom azt is, hogy emlékezetem szerint a szabadkai gimnázium tanulójaként a múlt század ötvenes éveinek második felében nem ebből a tankönyvből tanultam. Emlékszem rá, járt a kezemben, és tudtam róla, de nem volt kötelező olvasmány. Csak később forgattam figyelemmel, és gyakran fordultam hozzá érdeklődéssel meg tanácsért. Most, amikor Szeli István jubileuma felé közeledve újra fellapoztam a könyvet, nemcsak példáinak bőségével, idézeteinek célszerűségével, véleményeinek és szempontjainak visszafogott közlésével, a nézetek és gondolatok értelmezésével

győzött meg tartós értékei felől, hanem az irodalmi műveltség hangsúlyozásával, mert az irodalmi műveltség az irodalom befogadására készít fel ugyan mindenkit, de ezen túlmenően az élet megértésére is felkészít... Erről is szól Szeli István, amikor az irodalom szerepéről beszél.

Éppen az irodalmi műveltség emlegetése vezetett el engem Szeli Istvánnak a nyelv iránti érdeklődése felé. A tankönyv stilisztikai fejezete nagy hangsúlyt helyez természetesen a nyelvi kérdésre, és Szeli István irodalmi tanulmányai, vagy éppen a peremkultúráról szóló fejtegetései bizonyítják, hogy számára a nyelv kérdésköre elsősorban fontos kérdés, s ezek közül a vajdasági magyar kultúra alapkérdéseként fogalmazza meg sajátos nyelvszemléletét, amely nem elsősorban grammatikai, hanem pragmatikai és etikai, mert azt feszegeti, hogy milyen helyzetben van a nyelv kisebbségi körülmények között, meg azt is, hogy miként szolgálja a nyelv éppenséggel a kisebbség megmaradását, nem utolsósorban emberi és szakmai önbizalmát... A nyelvét veszítő ember az önbizalmát is elveszíti... Nyelvi jogokat ki lehet harcolni a politika eszközeivel, s ki is kell azokat harcolni, de eme jogok érvényesítése nem vezethető vissza csupán jogi előírások és szabályok betartására, mert a megszerzett jogokkal való élés legfontosabb feltétele éppen a nyelvi műveltség; a nyelvi kultúra teszi lehetővé mind az egyén, mind a közösség számára a jogok érvényesítését és életben tartását is. A sérült nyelvtudat nem tud a jogokkal élni, ezért nemegyszer le is mond róluk. Akár az egyén, akár a közösség ha lemond nyelvi jogainak érvényesítéséről, a látszólag könnyebb utat választja, holott a nehezebb útra jutott; a nyelvváltás lehetséges választás, és nem is lehet ellene érdemében szólni, de tudni kell, hogy milyen következményekkel jár. Szeli István a nyelv területén nem a nyelvi jogokkal foglalkozott elsősorban, hanem magával a nyelvvél; azzal, hogy kisebbségi helyzetben hogyan őrizhető, tartható fenn és fejleszthető a nyelv, meg azzal, hogy a nyelvi tudat eróziója miben mutatkozik meg...

Történt egyszer, 1985 nyarán, hogy a Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület felkérte Szeli Istvánt előadás megtartására a nyelvművelés tárgyköréből általa szabadon választott témáról. Szeli István elfogadta a felkérést, és úgy döntött, hogy „nyelvhasználatunk néhány időszerű etikai problémájáról” beszél majd, és „az előadás gondolatait a nyelvhez való viszonyunk kérdése köré” rendezi, olyan jelenségekre irányítja a hallgatóság figyelmét, „amelyek nyelvszemléletünkkel függnek össze”, és felfogása szerint „etikai megítélés alá tartoznak”. Erre az a felismerés vezette a tudós tanárt, hogy „a régebben is észlelt, de makacsul megrekedt nyelvi hibákért, fogyatékoságokért, nyelvünk kifejezőképességének apadásáért, főként pedig funkciózavaraiért valójában nem is az a néhány tucatnyi helytelen von-

zat, idegen mintára alkotott kifejezés, szerkezet vagy összetétel a felelős, amit végső szükségből akár intézményes beavatkozással is kiiktathatnánk hazai magyar írásunkból és beszédünkéből, hanem maga a beszélő és író ember, a nyelv kérdéseiben tanúsított magatartása, állásfoglalása, szemlélete”. Vállalt feladatát tehát nem a nyelvi vétségek vagy hibatípusok „előszámlálásában” látta, mert azok szerinte „csak nem kívánt következményei a nyelvről való hamis vagy téves eszmélkedéseinknek”. Előadásának „voltaképpen tárgya tehát a ferde nyelvtudat volt”. A nagyrészt élőszóval elhangzott előadás szöveges változata a *Híd* 1985. szeptemberi számában *Nyelvhasználatunk etikája* címen jelent meg.

Az előadásnak és a folyóiratközlésnek mintegy folytatása a Forum Könyvkiadó egykor volt Nyelvművelő Füzetek elnevezésű sorozatában Szeli István *Nyelvhasználatunk etikája* című, még ugyanebben az évben megjelent füzete. A sorozatot Papp György, Tomán László és Vajda József szerkesztették. Már mindhárman eltávoztak közülünk. Sajnos, néhány kötet után, egy nyelvművelő írásokból készült válogatás, Ágoston Mihály két könyve után a könyvsorozat megszűnt. Ideje volna feltámasztani... Meg kell említeni, hogy a füzetek neve fölé mindenkor valamilyen éppen időszerű jelszót, jelmondatot írtak, nyilván a sorozat szerkesztői. Szeli István füzete felett ez a két szlogen áll: „Nyelvösztön-nyelvtudat”, „Kultúra és a nyelv kultúrája”. Nem véletlenül, hiszen az alig ötvenlapos füzetben éppen ezekről a fogalmakról van szó, leginkább a nyelvi műveltségről, hiszen Szeli István a nyelv felé részint a beszédben és az írásban használt nyelv, részint pedig a nyelvi kultúra felől közelít, és ebben elsődleges szerepet éppen a nyelvi műveltségnek szán.

A kiadvány jelöletlen előszavában tesz említést Szeli István arról, hogy az előadásban elhangzottakat néhányan „provokálóan minősítették”, „mások vitára ingerlőnek, végig nem mondottnak, sőt miután az előadás szövege nagyrészt az élőszó vázlatosságának és az alkalmi rögtönzéseknek az ismérveivel megjelent a *Híd* szeptemberi számában, bizonyításra szorulónak is”. Mintegy válaszul a nem is mindig jóindulatú észrevételekre, Szeli István azt mondja el, hogy sem előadását, sem a folyóiratközlést, sem a füzetben való közzétételt nem szánta „sem annak, sem ennek, inkább csak védekezésnek az újabban észlelt nyelvi erőszakideológiák ellen. Mert erőszakcelekedetnek tartom, ha valaki ezres vagy sokezres példányszámú folyóiratban, heti- vagy napilapban az olvasóra akar löcsölni vagy éppen erőszakolni egyfajta modort, hangnemet, kifejezésformát, szóhasználatot, amit az nem fogadhat el a magáénak, s ami már nemcsak a személyi megítélés kérdése többé, nem úgyszólván, hanem ügytetszés, felfogás, hogy ne mondjam: gusz-tus dolga, hanem közügy.” Nem nehéz Szeli István szavaiból némi inge-

rültséget kihallani. Ingerültsége részint azok felé irányul, akik előadását provokációnak minősítették, vitára ingerlőnek tartották, részint pedig a sok esetben felháborító nyelvi pongyolaság elburjánzásának láttán mind az írásban, mind a beszédben, s ebben – nem rejti véka alá – éppen az írástudókat, a közbeszéd művelőit tartja igazán felelősnek. Szeli István úgy gondolja, hogy a nyelvi hibákat ki lehet gyomlálni, ezt teszik nagy szakértelemmel a nyelvi lektorok, ám a nyelvművelés feladatköre itt nem zárható le. Szeli Istvánnak meggyőződése, és ezt a nyelvvújítás példájával bizonyítja, hogy ez ideig „minden olyan kísérlet kudarcot vallott, amely a nyelvtant akarta megtenni az élő nyelv, az eleven nyelvhasználat, a nyelvszokás szabályozójának. Mégis minden korszak, minden fejlődéstörténeti periódus megtermi a maga grammatikáját, megszerkeszti a maga leíró nyelvtanát, rögzíti álláspontját a nyelvi normarendszer kérdésében, jogot formálva a nyelv egész szerkezeti felépítésének saját felfogása szerinti megfogalmazására.” Szeli István jól tudja, hogy nemcsak a nyelv világában van ez így, így van „a tudományok minden más ágazatában is”. Valóban minden korszak megírja a maga irodalomtörténetét, valójában hagyományt teremt magának, és – írja Szeli – „ügyszólván minden költő megírja a maga ars poeticáját”. Nem függetlenül az éppen időszerű irodalmi kánontól, azzal egyetértésben, vagy annak ellenére, és nem függetlenül a korszak és az egyén hagyományválasztásától, teszem hozzá mintegy folytatva Szeli István gondolatmenetét. Minthogy – írja Szeli István ugyanott – „a költészet példájára azonban nem fölösleges hivatkoznunk”. Majd hozzáteszi: „Ott ugyanis jól megkülönböztethetők egymástól a normatív törekvések a szabadító szándékkal írt költészettanoktól. Azok, amelyek béklyókat kínáltak, azoktól, amelyek tapasztalatokat kívántak adni, tanácsot és ujjmutatást, mesterségbeli felismerést.” Majd felteszi azt a kérdést, hogy „Miféle nyelvi »ars poeticát« kívánnak meg tőlünk a mi körülményeink, a mi körünk?” És tételekben fogalmazva így válaszol a kérdésre: „Olyant, amely

- a nyelvtudat szintjére emeli a nyelvöszönt,
- a nyelvi »szabályrendeletek«, törvényerejű előírások helyett a nyelv »alkotmányának« a megértésével mozdítja elő a helyes nyelvhasználat ügyét,
- segít megóvni az emberi szót az eldologiasodástól, az elszemélytelenedéstől,
- a nyelvekben is megfelelően tudja mérlegelni a szabadság és szükség-szerűség összefüggéseit,
- a nyelv szellemének kérdéseire legalább annyi gondot fordít, mint az ún. objektív tudnivalóira.”

Szeli István nyelvművelő füzeté, a *Nyelvhasználatunk etikája*, ezeket a tételeket fejti ki, részint az említett előadás és folyóiratközlés bekezdéseivel

nek idézésével, részint pedig a pontos fogalmazás, a világos és áttekinthető érvelés argumentumaival. Mindezt nem a törvénykezés, hanem a „szabadító szándék” elvét követő nyelvművelés szempontjából. Gondolatai és meglátásai éppen ezért tekinthetők most is, immár nyelvi jogaink törvényerőre emelt szabályozásának idején, időszerűeknek, ha másért nem, hát azért, mert az irodalomelméleti tankönyvben alkalmazott irodalmi műveltség után Szeli István a nyelvművelő füzetben a nyelvi kultúráról beszél, ami – hangsúlyozom – alapvető feltétele a nyelvi jogok érvényesítésének.

Szeli István erősen bírálja azt a felfogást, amely „elutasítja mindazt, amit nem »ősi« és »népi« forrás táplál, idegenszerűséget szimatol minden olyan nyelvi megnyilatkozásban, amit nem szentelt meg ezeresztendő történelem vagy paraszti ük”. Amikor eddig értem a könyv olvasása során, megálltam egy pillanatra, hirtelen nem ismertem fel, mi is az a „paraszti ük”, elírást szimatoltam, de aztán gyorsan rájöttem, valakinek az őst jelentti az olyan szóösszetételekben, mint ükanya vagy ükapa, tehát valakinek a távolabbi őse, vagy éppen ükunoka mint valakinek kései leszármazottja. Persze segítségemre volt a magyar nyelv értelmező szótára... S mert éppen így hatott rám e szokatlan szóösszetétel, arra gondoltam, hogy lám, Szeli István, az irodalomtudós, a nyelvész és a nyelvművelés világában is otthonosan mozog, ezenfelül pedig példamutató stilisztá, aki írásával és beszédével éppen azért lehet meggyőző és hiteles, mert nagyon pontos szóhasználatával meglepetést okoz... S innen már nem folytatom, pedig volna miről szólni éppen a „paraszti ük” szószólóitól hangos irodalmi mindennapjainkban. De megemlítem végül Szeli István kagyló-hasonlatát is, főként azért, mert a nemrég elhunyt romániai irodalomtudós, Cs. Gyimesi Éva éppen ezzel a hasonlattal élt, amikor a romániai – azaz kisebbségi – magyar irodalom sajátosságáról beszélt. Ez olvasható Szeli István nyelvművelő füzetében: „Magunknak kell kikísérletezni, fölfedni, megtalálni a módját, hogy – mint a kagyló – elszigeteljük a nyelv szervezetébe került idegen anyagot, esetleg nyereségre váltva a hátrányt.”